

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ІНТЕРТЕКСТ ЯК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА ПРОБЛЕМА

Каспiч Г. Г., Поляруш Н. С.

ВСТУП

Інтертекстуальність як іманентна риса сучасної літератури та літературно-художнього дискурсу вже понад три десятиліття перебуває в полі зору українських дослідників (О. Астаф'єв, Н. Беляєва, І. Біла, Л. Біловус, Г. Бітківська, Є. Васильєв, О. Гальчук, С. Гатальська, І. Гринишина, Р. Дзик, М. Ігнатенко, А. Ільків, М. Кірячок, Т. Марченко, Г. Матковська, І. Мегела, І. Набітович, Д. Наливайко, С. Негодяєва, Н. Нечаєва, О. Павленко, С. Петровська, В. Просалова, П. Рихло, М. Сорока, М. Ткачук, М. Шаповал, А. Шистовська тощо). Як відомо, українська теоретико-літературна інтерпретація інтертекстуальності постала на вагомому методологічному підґрунті, закладеному в роботах М. Бахтіна, Р. Барта, Л. Белленбаха, Х. Блума, У. Броіха, П. Ван ден Хевеля, М. Гловінського, Ш. Гривеля, М. Грессе, С. Загера, Ж. Женетта, Дж. Б. Конте, Ю. Крістевої, Р. Лахман, Ю. Лотмана, Р. Нича, Л. Перрон-Муазес, М. Пфістера, Н. Пьеге-Гро, М. Ріффатера, І. Смирнова, Ф. Соллерса, Умберто Еко, С. Хольтіуса, Н. Фатєєвої та інших учених. Немає потреби вкотре наводити відому класифікацію Ж. Женетта, цитовані майже в кожній праці, присвяченій інтертекстуальності, міркування М. Бахтіна чи Ю. Крістевої. Очевидною сьогодні є необхідність уточнення різних типів інтертекстуальності не в її формальних площинах (тут параметри виписані літературознавством і семіотикою дуже чітко), а на рівнях особливостей її змісту, семантики та подеколи прагматики в літературних текстах і художніх дискурсах.

Прочитання конкретного тексту «на тлі низки творів, між якими існують генетичні зв'язки»¹, сприйняття його як «ідеального явища, своєрідного невичерпного джерела культурної спадщини, з якого автор бере будівельний матеріал для своїх творів»², суттєво розширює

¹ Гусев В.А. Литература в ситуации переходности : монография. Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 2007. С. 32.

² Зайцева И. «Коммуникативные перипетии» современных драматургических героев. Південний архів. Серія «Філологічні науки» : збірник наукових праць. Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. Вип. XXVIII. С. 38.

інтерпретаційний потенціал художнього тексту, закладає в його рецепцію безліч додаткових можливостей, які не завжди інтенціонально передбачалися автором: діалог або полілог текстів і знаків створює додаткові модули сприйняття, які можуть бути як загальними, яскраво явленими (вловлюються більшістю читачів та інтерпретаторів), так і суто індивідуальними (акценти, які розставляє окремий інтерпретатор із непересічною загальнокультурологічною підготовкою).

Р. Дзик указує, що багатоплановість терміна «інтертекстуальність» «успадкована від багатозначності самого поняття «текст». Варіювання розуміння тексту в жодному разі не ставило його під сумнів як осердя інтертекстуального аналізу»³. У контексті системного аналізу категорію «інтертекстуальність» потрактовує С. Негодяєва: вона зауважує, що в будь-яких визначеннях інтертекстуальність – це насамперед «вихід за межі тексту», комплекс «текст – тексти – система»⁴. Проте «теза, що текст або дискурс не є цілком замкненим цілим», на думку С. Гатальської, призводить не лише до «інтертекстуальності», а й до «інтердискурсивності», відтак спричиняє «радикальну ревізію самого поняття тексту»: «представлена у формі ремінісценцій-відгомонів, інтертекстуальність не виявляє себе як скам'янілий шар, похований у просторі тексту. Вона, навпаки, виступає як засновок породження й динамізації тексту»⁵.

1. Інтертекстуальність і її різновиди в сучасній драматургії

Матеріал сучасної української драматургії, зокрема творчий доробок одного з її гідних репрезентантів Валерія Герасимчука, – сучасного українського письменника, драматургічний доробок якого є яскравою сторінкою вітчизняної сценічної літератури й містить понад чотири десятки майстерно написаних п'єс, наштовхує на міркування, що інтертекст у змістовому плані може бути охарактеризований на широкому культурологічному тлі, що при цьому задаються певні формальні параметри (тип героя, особливості кроскультурного діалогізму, редукція прецедентних текстів, їх «розколювання» на набір «мікросигналів» або «мікрознаків» тощо). Адже «сучасне прочитання літературного твору неможливе без врахування феномена

³ Дзик Р.А. Письменник як інтертекстуальна парадигма (досвід французької рецепції Ф.М. Достоевського) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2012. С. 1.

⁴ Негодяєва С.А. Інтертекстуальні параметри в літературознавчому дискурсі. *Актуальні проблеми слов'янської філології* : міжвуз. збірник наук. статей / відп. ред. В.А. Зарва. Київ : Освіта України, 2008. Вип. XVI: Лінгвістика і літературознавство. С. 302.

⁵ Гатальська С.М. Філософія культури : підручник. Київ : Либідь, 2005. С. 301.

інтертекстуальності та орієнтації на широкий діапазон претекстів як літературного, так й іншого планів»⁶. Тож беремо на себе ризик запропонувати поняття «культурологічний інтертекст», виокремити його складники, проваріювати їх на відносно цілісному драматургічному доробку та обґрунтувати закономірність такого інтертекстуального різновиду в сучасній драматургічній практиці.

Усі визначення терміна «інтертекстуальність» коливаються в діапазоні «від широкого – безмежний культурно-семіотичний текстовий універсум, фрагменти якого взаємодіють між собою, до вузького – системи маркерів-актуалізаторів, свідомо залучених автором до структури тексту, з метою актуалізації міжтекстових зв'язків»⁷. Різницю між «широким» і «вузьким» підходами до інтертекстуальності М. Фока пояснює так: «У широкому сенсі інтертекстуальність постає як теорія безмежного тексту, де будь-який текст є інтертекстом, а у вузькому сенсі інтертекстуальності наділені тільки ті тексти, що мають конкретні відсилання до попередніх текстів, тобто автор цілком свідомо вводить у свій текст фрагменти з інших текстів, усвідомлюючи, що читач зрозуміє його»⁸; дослідниця віддає перевагу саме свідомому введенню автором фрагментів інших текстів до свого твору, тобто вузькому тлумаченню інтертекстуальності. С. Петровська, навпаки, за аналогією з лотманівським постулатом «культура – колективний інтелект» намагається представити літературу як «колективний текст», а історію літератури – як «своєрідні цикли, принципово відкриті за своєю природою (тематично і стилістично)»: їх циклічність підтримує діалог текстів⁹.

На думку Т. Динниченко, широковживаний термін «інтертекстуальність» у наш час застосовується в різних значеннях: «... це й засіб аналізу художнього твору (у вузькому сенсі), і прояв специфіки існування літератури (у широкому сенсі), і відображення світовідчуття й самовідчуття сучасної «постмодерної» людини (у загально-філософському сенсі)»¹⁰. Як бачимо, дослідниця акцентує на

⁶ Біловус Л.І. Інтертекстуальність як модус новаторства (на матеріалі творчості І. Світличного та В. Стуса) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Тернопіл. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2003. С. 115.

⁷ Матковська Г.О. Інтертекстуальність як категорія тексту. URL: http://www.kamts1.kpi.ua/sites/default/files/files/04_%20Matkovska_intertextuality.pdf.

⁸ Фока М.В. Поетика підтексту в літературно-художніх системах Сходу І Заходу : монографія. Кропивницький : ММП «Антураж А», 2018. С. 43.

⁹ Петровская С.С. Параметры интертекстуальности в филологическом анализе текста. *Актуальні проблеми слов'янської філології* : міжвуз. збірник наукових статей / відп. ред. В.А. Зарва. Київ : Освіта України, 2008. Вип. XVI : Лінгвістика і літературознавство. С. 306.

¹⁰ Динниченко Т.А. Типологія форм інтертекстуальності у французькій модерністській прозі (на матеріалі творів Андре Жіда) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ, 2016. С. 10.

додатковому модусі інтертекстуальності для митця доби постмодерну, коли фрагментарність і цитатно-колажне мислення стають базовими елементами його сутності.

У спробі обґрунтувати поняття «культурологічний інтертекст» ми міркуватимемо в широкому діапазоні базової категорії інтертекстуальності, хоча, скажімо, В. Просалова акцентує, що «широка» категорія не позбавлена вразливих моментів (відсутність понятійних кордонів; ототожнення окремого твору з інтертекстом культури; нівеляція текстових меж і розчинення тексту в міжтекстовому просторі)¹¹. Проте, якщо брати до уваги лише вузьку систему «маркерів-актуалізаторів», варто говорити про певні операції аналітичних «розщеплень» у розкладанні аналізованого художнього тексту на окремі рівні, мікрорівні та міжтекстові зв'язки, етап же синтезу та збирання інтерпретованого тексту до купи при такому підході майже відсутній. Натомість широкий підхід уможливує цілісне нове бачення текстового потенціалу, яким інтерпретований текст «приростає» в процесі аналізу.

М. Юрій наголошує, що при звертанні до великих, надзвичайно складних організованих текстів (на зразок «культурно-історичної епохи» як ціннісно-змістової єдності чи «історії національної культури» загалом) важко переоцінити роль інтертекстуальної методології, «у тому числі виявлення різних форм діалогічної співвіднесеності гетерогенних і часто різночасних культурних текстів, спроектованих один на одного. У цьому випадку національна культура як ціле (чи культурна історія) постає як інтертекст, що складається з алюзій, метафор, стилізацій, явної чи прихованої полеміки, вторинної і наступної інтерпретацій і реінтерпретацій текстів, пародіювання, нарративу «чужого» тексту, колажу безлічі текстів в одному, їх багаторазового дзеркального відображення один в одному»¹². Якщо ми будемо аналізувати певний період розвитку української драматургії, пов'язаний з іменем і творчістю конкретного драматурга, то обов'язково братимемо до уваги великий сегмент поняття «культурно-історичної епохи», отже, знову ж таки потребуватимемо «широкого» потрактування категорії інтертекстуальності, коли доведеться вдаватися до «розкриття зовнішніх зв'язків тієї чи іншої сукупності літературних явищ, а також зв'язків окремих компонентів різних

¹¹ Просалова В.А. Інтермедіальні аспекти новітньої української літератури : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2015. С. 8.

¹² Юрій М.Ф. Соціологія культури : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2006. С. 98.

літературних феноменів, дослідження їх структурної і системної єдності»¹³.

Логічно, що «для будь-якого дискурсу характерною є гетерогенність, наявність «Іншого» як неодмінна умова діалогізму тексту-висловлювання»¹⁴, що «сенса висловлювання можна повністю реалізувати лише в акті комунікації»¹⁵. При широкому інтертекстуальному аналізі «Інший» – це не тільки персонаж, письменник або інокультура: це може бути інша точка зору героя, автора або читача; інший інтерпретаційний акцент; інше звучання вже давно хрестоматійних образів, символів або знаків; зрештою, можливість щоразу іншого прочитання одного й того ж тексту одним і тим самим інтерпретатором.

«Кроскультурний діалог» Н. Нечаєва вважає однією з домінантних рис інтелектуальної прози (переконані, що й драмі це притаманно також). На її думку, залучення письменником «чужого тексту» до власних творів має на меті «підключення до світового культурного контексту» та посилення індивідуальної позиції автора¹⁶. Знову ж таки в сучасній драматургічній практиці кроскультурний діалог не завжди відбувається між двома конкретними епохами, творами, знаками, авторами: найчастіше сучасний драматург виступає одним із учасників діалогу, який він веде з усією світовою культурою, репрезентованою системою тих знаків і кодів, які близькі виключно цьому індивідуальному митцеві.

А. Шистовська вводить категорію «інтертекстуальні практики прочитання тексту» та прагне довести, що інтертекстуальність будується головним чином на читацьких асоціаціях та інтерпретаційно-рецептивних здібностях, тобто читач, здатний упізнати відголоски інших текстів, розриває автономію художнього твору та зміщує фокус від самоцінності останнього в бік його унікальної інтерпретації¹⁷.

¹³ Петровская С.С. Параметры интертекстуальности в филологическом анализе текста. *Актуальні проблеми слов'янської філології* : міжвуз. збірник наукових статей / відп. ред. В.А. Зарва. Київ : Освіта України, 2008. Вип. XVI : Лінгвістика і літературознавство. С. 307.

¹⁴ Матковська Г.О. Інтертекстуальність як категорія тексту. URL: http://www.kamts1.kpi.ua/sites/default/files/files/04_%20Matkovska_intertextuality.pdf.

¹⁵ Львів А.В. Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини XIX – початку XX століть. Івано-Франківськ : Фоліант, 2016. С. 109.

¹⁶ Нечаєва Н.В. Інтертекстуальність як стиліова домінанта інтелектуальної прози В. Домонтовича. URL : <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/3013/2/Nechaeva.pdf>.

¹⁷ Шистовська А. Поняття інтертекстуальності та підходи до нього. *Проблеми сучасного літературознавства*. 2017. № 24. URL: <http://psl.onu.edu.ua/index.php/main/article/view/277>.

По суті, у драматургії ми маємо справу з ускладненою системою прочитання інтертекстуальних інтерпретацій: автор – читач – дослідник тексту – театральні інтерпретатори тексту. Для решти жанрів остання ланка, як правило, відсутня.

Першим «практиком» унікальної інтерпретації відселекціонованих відголосків інших текстів виступає автор тексту, письменник (у нашому випадку – драматург), який за власною логікою або інтуїцією та на власний розсуд відібрав близькі йому «чужі» тексти або ж просто створює текст, що без видимих цитувань активно перегукується з широким текстом культури. На це звертає увагу О. Сінченко: «Одна з тенденцій у розумінні автора, точніше, його ролі, зводиться до розуміння активної позиції автора, до його креативної функції у тексті. Така позиція відрізняється від тих поглядів, які постулюють всеохопність авторської позиції, вона швидше вказує на певну функцію автора в дискурсивній ролі тексту»¹⁸.

Другою ланкою інтертекстуальних практик прочитання тексту є читач, який помічає/не помічає марковані письменником «чужі» знаки і коди, чим, власне, і задається його читачка модель сприйняття тексту. Погоджуємося з О. Сінченком, що «цитатність зумовлює потребу в такому читачеві, який би мав змогу упізнавати її, тому постмодерністська література зорієнтована не на сугестивність і чуттєвість читача, а на читача-інтелектуала, як того, хто зможе розкрити цитатну структуру тексту»¹⁹.

Проте це ідеальна ситуація, а реальну картину функціонування багатьох творів сучасної інтелектуальної літератури В. Гусев описує значно мінорніше: «Якщо залишити осторонь універсальні комунікативно-теоретичні поняття й від ідеального читача повернутися до реального, емпіричного, то стає зрозумілим, що він далеко не завжди готовий прийняти роль співавтора та, у супереч думкам Р. Барта, Ж. Дерріда та Ж.-Ф. Ліотара, не поспішає, долаючи «епістеміологічну невпевненість» і «комунікативні складнощі», зайнятися поєднанням різноманітних симулякрів, фікцій, прихованих цитат, знаків, що виникають у постмодерному тексті»²⁰. Так само Я. Поліщук фіксує «радикальну зміну суспільного запиту щодо культури» на тлі того горизонту читачьких очікувань, який оформився у 1990-ті роки і вивів на порядок денний модуси розважальні (запити масової літератури та

¹⁸ Сінченко О.Д. Комунікативні стратегії в теорії літератури: автор, текст, читач : навчальний посібник. Київ : Логос, 2015. С. 11.

¹⁹ Там само. С. 51

²⁰ Гусев В.А. Литература в ситуации переходности : монография. Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 2007. С. 171.

приспосовування митців під смаки масового читача) та пізнавальні (насамперед раніше табуйовані зони сексуальності, хвороб, соціально маргінальних явищ): «Ані література вже не спроможна виконувати функцію проводиря і ментора, ані читач не хоче сприймати письменство у такій ролі»²¹.

Ще складніше говорити про масового та/або підготовленого читача, коли питання стосується сучасної української драматургії, оскільки сучасний український театр не виводить її на кін як актуальну розмову про сьогодні, а жанр у значенні «рід» літератури, являючи собою «законну категорію рецензії»²², уже багато в чому програмує, чи будуть його тексти читати взагалі.

Третьою суттєвою ланкою в цьому ланцюжку стає дослідник тексту (автор передмови, літературний критик, літературознавець, виконавець, ілюстратор тощо), після знайомства з доробком якого читач може повернутися до тексту й «перепрочитати» його в зовсім іншому ключі. На унікальну роль дослідника текстів указує Н. Астрахан: «Інтерпретаційна модель літературного твору проявляє рецептивно-комунікативну природу останнього, оскільки твір може існувати лише у процесі зорієнтованого на читача авторського творення та зорієнтованого на читача читацького відтворення, які перетинаються саме в зоні інтерпретаційної моделі літературного твору»²³. С. Ковпик зазначає, що п'єсу, «як і будь-який інший твір художньої літератури, спочатку треба читати»²⁴, і хоча зрозуміло, що драматургічний твір має апелювати до театру, проте без читача та інтерпретаторів і тут не обійтися, «оскільки на зміну класичній літературознавчій концепції приходять нові способи прочитання тексту, зокрема прочитання в ключі інтертекстуальності, яке показує, що тексти не є цільними, а будуються як плетиво, де кожне волокно взяте з єдиного універсуму, у межах якого містяться тексти міфів, історії, філософії, культури, то разом із цим прочитанням приходять і нова аксіологічна ієрархія, де

²¹ Поліщук Я. Трансгресії колективної та індивідуальної пам'яті (на матеріалі сучасної української романістики). *Українські трансгресії XX – XXI століття: Звільнити майбутнє від минулого? Звільнити минуле від майбутнього?: Культура – Історія – Політика* / наук. ред. і вступ Агнешки Матусяк. Вроцлав ; Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 214.

²² Компаньон А. Демон теорії : монографія / пер. с фр. С. Зенкіна. Москва : Издательство им. Сабашниковых, 2001. С. 185.

²³ Астрахан Н.І. Моделювання у літературознавстві: аналіз художнього тексту та інтерпретація літературного твору : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.01.06 / Київ, ун-т ім. Б. Грінченка. Київ, 2015. С. 20.

²⁴ Ковпик С. Основні складові драматургії поезики української драматургії першої половини XIX століття : монографія. Кривий ріг : Видавничий дім, 2011. С. 121.

орієнтація на оригінальність і новизну зміщується на інший рівень»²⁵. Постає інтерпретатора, читача, глядача при такому прочитанні висувається на передній план, тож автор тексту повинен закласти в нього механізми активізації або привернення уваги, інтелектуальні чи словесні провокації, миттєвості зупиненої уваги або смислової ретардації, нагнітання смислів, алюзивність, а також підсилувати власний авторський голос: «Будь-яке резонування творчої волі реципієнта з потенціями тексту, будь-яка перебудова «текстового інтер'єру», будь-яке перепланування і модернізація початкової форми, яку отримує читач, виявляється не чим іншим, як обов'язковим життєствердженням її, а також її автора в духовно різноманітному світі»²⁶. В ідеальному, гранично вдалому варіанті інтерпретації дослідник-філолог може перетворити ім'я письменника на знак літератури або, ширше, культури.

Драматургічна практика ще більше тиражує ланцюг інтерпретацій – до нього долучаються режисер, актори (бо «кінцевим продуктом театру є вистава»²⁷, та й семіотична теорія драми «виходить із драми як твору, статус якого вона досягає лише у виставі»²⁸), а також увесь арсенал невербальних сценічних засобів: «виникаючи в системі трансляції культури і мови, значення отримують одночасно й вторинну форму існування у «знаннях значення», які фіксують різні способи їх вживання»²⁹. У нашому випадку це стосуватиметься інтермедіального перекладу тексту п'єси мовою тексту вистави або іншого сценічного дійства. Щоправда, «драма як твір мистецтва й без сцени може досягти своєї естетичної мети», зауважує М. Роздольський і продовжує думку: «Але правда й те, що добра драма, яка передовсім відповідає вимогам акції, надається до сценічної вистави й неначе створена для неї, бо драма має показувати, а годі уявити собі зображення без сцени. Проте як раз на сцені розвивається драма в цілій своїй красі, сцена підносить ефект драми»³⁰.

²⁵ Шаповал М. Система координат: типологія міжтекстової взаємодії та маркери інтертекстуальності. *Вісник Львівського університету*. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=18967>.

²⁶ Червінська О.В. Аргументи форми : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. С. 121.

²⁷ Базанов В.В. Технология сцены : монография. Москва : Импульс-свет, 2005. С. 3.

²⁸ Бальме К. Вступ до театрознавства. Львів : ВНТЛ-Класика, 2008. С. 114.

²⁹ Мегела І.П. Ейдоси літературознавчого дискурсу. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. С. 15.

³⁰ Роздольський М. Теорія драматичного мистецтва. *Нариси з поезики: Теоретико-літературні та історико-культурні виміри (Маловідомі праці з українського літературознавства Михайла Роздольського, Святослава*

2. Категорія «культурологічного інтертексту»

Для обґрунтування поняття «культурологічний інтертекст» важливою є категорія «прецедентні тексти». Звернімо увагу на її формалізацію в працях видатного лінгвіста Ю. Караулова: «Назвемо прецедентними – тексти, (1) значущі для тієї чи іншої особи в пізнавальному та емоційному сенсах, (2) такі, що мають надособистісний характер, тобто достеменно відомі й широкому оточенню певної особи, включаючи її попередників і сучасників, і, зрештою, такі, (3) звернення до яких відтворюється неодноразово в дискурсі конкретної мовленнєвої особистості»³¹. Учений наголошує, що знання прецедентних текстів маркує належність до певної епохи та культури, а незнання їх, навпаки, позначає відторгнення від цієї культури. Однією з ключових властивостей прецедентних текстів Ю. Караулов уважає їх реінтерпретованість: «Як правило, вони переступають рамки словесного мистецтва, де органічно виникли, втілюються в інших видах мистецтв (драматичній виставі, поезії, опері, балеті, живописі, скульптурі), стаючи тим самим фактом культури в широкому сенсі слова та набуваючи інтерпретації в нових і нових поколіннях. Причому жанрові переходи тут можливі найнеочікуваніші»³².

Також важливо, що різниця між звичайними та прецедентними текстами визначається способами існування й колообігу текстів у суспільстві. Ю. Караулов називає три такі способи, причому перші два маркують і звичайні, і прецедентні тексти, а третій – лише прецедентні:

1) натуральний: текст у первісному вигляді доходить до читача як прямий об'єкт сприйняття, розуміння, переживання, рефлексії;

2) вторинний: або трансформація вихідного тексту в інший вид мистецтва, знову ж призначений для безпосереднього сприйняття, або ж вторинні роздуми щодо вихідного тексту, представлені в критичних і літературознавчих (мистецтвознавчих) статтях, рецензіях, дослідженнях;

3) семіотичний: звернення до оригінального тексту дається натяком, відсиланням, ознакою, у такий спосіб до процесу комунікації включається або ж увесь текст, або співвідносні із ситуацією спілкування чи масштабнішою життєвою подією окремі його фрагменти; у цьому випадку весь текст чи його фрагменти виступають як цілісна одиниця означення³³.

Гординського, Володимира Державина) / упоряд., літ. ред. С. Хороб ; передм. С. Хороб, С. Луцак. Івано-Франківськ : Видавець Третяк І.Я., 2008. С. 24.

³¹ Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность : монография. 7-е изд. Москва : Изд-во ЛКИ, 2010. С. 216.

³² Там само. С. 217.

³³ Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность : монография. 7-е изд. Москва : Изд-во ЛКИ, 2010. С. 217.

Лише третій спосіб – семіотичний – має особливу мовленнєву природу: «не тільки соціальну, не психологічну головним чином, а переважно лінгвосеміотичну», наголошує Ю. Караулов, підкреслюючи, що в дискурс мовленнєвої особистості прецедентний текст рідко вводиться цілком, а завжди лише в згорнутому, стислому вигляді – переказом, фрагментом або ж натяком – семіотично.

Більшість сучасних літературознавців віддають перевагу інтенції «потракувати інтертекстуальність як загальнокультурний модус оновлення духовної спадщини в процесі літературної рецепції»³⁴, і для такого оновлення роль прецедентних текстів важко переоцінити. Проте в епоху постмодернізму суттєво трансформується власне розуміння тексту, завдяки чому явище інтертекстуальності, на думку Т. Динниченко, набуває статусу універсального всеохопного поняття: «оскільки література й історія, суспільство і людина стали розглядатися як текст, то людська культура стала сприйматися як єдиний «інтертекст», що, у свою чергу, слугує претекстом для будь-якого нового тексту»³⁵. Також видозмінюється сприйняття ролі та суб'єктності письменника, оскільки «інтертекстуальність вбирає в себе як позасвідомі, так і свідомі процеси взаємозв'язку між текстами», то й автор не може свідомо обирати її природу, виступаючи, як доводить О. Сінченко, «медіумом міжтекстових стосунків»: «Він як конструктивний чинник тексту – занурений у текст і поза текстом не існує. Його мислення є інтертекстуальним, бо складене з різних часток кліше, прибраних як оригінальне бачення»³⁶.

При цьому дослідники по-різному тлумачать наукові моделі інтертекстуальності. «Конкретний зміст концепту «інтертекстуальність», – наголошує Л. Біловус, – істотно видозмінюється залежно від теоретичних і філософських висновків, якими керується в дослідженнях кожен учений. Спільним для всіх є постулат, що будь-який текст є «реакцією» на попередні тексти»³⁷. Як бачимо, дослідниця не протиставляє ідеї М. Бахтіна та Ю. Крістєвої/Р. Барта, як це нерідко відбувається в подальших студіюваннях інтертекстуальності.

³⁴ Біловус Л.І. Інтертекстуальність як модус новаторства (на матеріалі творчості І. Світличного та В. Стуса) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Тернопіл. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2003. С. 9–10.

³⁵ Динниченко Г.А. Типологія форм інтертекстуальності у французькій модерністській прозі (на матеріалі творів Андре Жіда) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ, 2016. С. 11.

³⁶ Сінченко О.Д. Комунікативні стратегії в теорії літератури: автор, текст, читач : навчальний посібник. Київ : Логос, 2015. С. 48–49.

³⁷ Біловус Л.І. Інтертекстуальність як модус новаторства (на матеріалі творчості І. Світличного та В. Стуса) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Тернопіл. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2003. С. 27.

Так, В. Просалова розрізняє дві модифікації інтертекстуальної взаємодії: суб'єктно-об'єктну, «яка виникла внаслідок засвоєння ідеї М. Бахтіна про діалогізм», та об'єктно-об'єктну, що «пов'язується зі смертю автора, тобто із загибеллю суб'єкта» й розвиває ідеї Ю. Крістєвої та Р. Барта³⁸. Водночас М. Шаповал наполягає, що «існує розмаїття теоретичних підходів до цього явища, серед яких умовно можна виділити три групи: 1) прагматичну, яка об'єднує всі моделі інтертекстуальності, що походять від ідей Ф. де Соссюра; 2) діалогічну, що охоплює моделі, пов'язані з бахтінською традицією; 3) еволюційну, яка випрацює ідеї Празької семіотичної школи та школи Ж. Женетта»³⁹.

Дуже часто літературознавці не розводять поняття «текстові запозичення», «інтертекстуальні елементи», «діалог текстів», «діалог культур», використовуючи їх як абсолютні синоніми. Причину цього пояснює М. Шаповал: «Конкретні форми інтертекстуальних елементів настільки різноманітні за розмірами, концентрованістю, функціями, що дослідники літературного тексту переважно схильні їх не виділяти, але деякі види текстових запозичень уже мають власну аналітичну традицію. Окремо вивчають запозичення мотиву, топосу, запозичення сюжетної схеми чи композиції, популярним об'єктом інтерпретації є транзитивний герой літературного твору»⁴⁰. Н. Корнієнко йде далі, називаючи використання культурних цитат «проявом парадоксальної поведінки художньої культури на межі рівноваги, в якій присутня як тяглість традиції, так і відверті ознаки нестабільності». Унесення до фактури тексту в його семіотичному сприйнятті різних «чужих фрагментів», з позиції Н. Корнієнко, «само по собі змінює матерію першооснови і спонукає до нових смислообразів»⁴¹.

Попереднє міркування М. Шаповал, згідно з яким об'єктами літературного наслідування регулярно є мотиви, топоси, сюжетні чи композиційні схеми і транзитивні герої, важливе для нас у вибудові структурної логіки дисертації. На жаль, у цьому міркуванні не

³⁸ Просалова В.А. Інтермедіальні аспекти новітньої української літератури : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2015. С. 5–6.

³⁹ Шаповал М. Система координат: типологія міжтекстової взаємодії та маркери інтертекстуальності. *Вісник Львівського університету*. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=18967>.

⁴⁰ Шаповал М. Система координат: типологія міжтекстової взаємодії та маркери інтертекстуальності. *Вісник Львівського університету*. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=18967>.

⁴¹ Корнієнко Н. М. Запрошення до Хаосу. Театр (художня культура) і синергетика. Спроба нелінійності / Нац. центр театр. мистец. ім. Леся Курбаса. Київ, 2008. С. 107.

фігурують літературні жанри, які теж періодично переосмислюються та ретранслюються в процесі розвитку літератури.

Наприклад, сучасна українська драматургія активно звертається до жанрових кліше посвятницької містерії, жертвового ритуалу, шкільної драми, євангелій, агіографії, паралельних життєписів і багатьох інших жанрових різновидів, актуальних для української та світової літературної практики. Відтак, доповнивши жанровим складником схематичне бачення М. Шаповал, ми вбачаємо логіку в послідовному аналізі мотивних комплексів, образної системи (насамперед концепцій/моделей героїв) і жанрових особливостей досліджуваного творчого доробку Валерія Герасимчука. При цьому абсолютно поділяємо тезу М. Шаповал, що «інтертекстуальність, як здатність художнього твору формувати свій власний зміст за допомогою відсилань до інших текстів та інших знакових систем, є цікавою моделлю прочитання та інтерпретації артефактів у найширшому міждисциплінарному полі, а її інструментарій може ефективно застосовуватися у багатьох галузях гуманітаристики, що відповідає викликам інтегративної парадигми сучасної науки»⁴².

Також варто взяти до уваги інноваційну модель інтертекстуальних параметрів художнього твору, наведену С. Негодяєвою. До таких параметрів дослідниця зараховує:

1) *транстекстуальні та світоглядні коди* («код» як ключ до способу розшифрування тексту є складовим елементом «субкоду» культурного): будь-які прояви «тексту в тексті», явлені через мотиви, сюжети, фрагменти, образи, стилізації, жанрові сколи, ритмоструктуру, художню мову;

2) *види інтертекстуальності*:

– *генетичний*: виключно прото– й архітексти, які сприяли виникненню художнього твору;

– *інтенціональний*: спланований та усвідомлений автором;

– *іманентний*: «визначений самим літературним твором»;

– *рецепційний*: виявлений через різноманітну рецепцію різними сприймачами твору;

3) *авторська та читачька позиції*: «інтертекстуальні надбудовні площини, крізь призму яких треба розглядати існування інтертексту»⁴³.

⁴² Шаповал М. Система координат: типологія міжтекстової взаємодії та маркери інтертекстуальності. *Вісник Львівського університету*. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=18967>.

⁴³ Негодяєва С.А. Інтертекстуальні параметри в літературознавчому дискурсі. *Актуальні проблеми слов'янської філології* : міжвуз. збірник наукових статей / відп. ред. В.А. Зарва. Київ : Освіта України, 2008. Вип. XVI : Лінгвістика і літературознавство. С. 303.

Ураховуючи, що українська культура й література загалом (драматургія і театр зокрема) історично формувалися на перетині кількох світів, культур і макротекстів (між православним, католицьким і мусульманським світами в релігії, між європейською ліберальною та російською або австро-угорською тоталітарними аксіологічними системами, між автохтонною та привнесеними пракультурами, у полі мовної референційності/нереференційності тощо), маємо неодмінно враховувати покордонний характер самої культури та її артефактів, оскільки «серед безлічі національних і регіональних, історично і типологічно диференційованих культур світу особливе місце займають культури, для яких феномен «порубіжності», будучи послідовно інтеріоризованим, стає атрибутом не тільки культурного контексту, але і самих текстів культури», «конститутивною властивістю, що пронизує всі рівні, форми, аспекти, значеннєві структури, семантику, динамічні характеристики тощо, включно до історії цієї культури як цілого. Такі культури цілком знаходять статус прикордонних і виявляються в контексті інших культурних систем, що володіють якісно визначеною специфікою, маргінальними або такими, що знаходяться в стані культурного, соціального і цивілізаційного познаходження (термін М.М. Бахтіна, уживаний ним стосовно інших явищ – естетичних, етичних, теоретичних тощо)»⁴⁴.

У таких культурах інтертекст обов'язково має яскраве культурологічне забарвлення, що дає нам змогу запропонувати категорію «культурологічний інтертекст» і проваріювати її на досить об'ємному емпіричному матеріалі. Адже «дослідження новітніх, недостатньо науково відрефлексованих процесів потребує належної літературознавчої термінології», наголошує Є. Васильєв у фундаментальній праці, присвяченій жанрам сучасної драматургії⁴⁵. Поділяємо його позицію та спробуємо обґрунтувати на термінологічному рівні специфіку культурологічного інтертексту, бо розуміємо, що «дефініції мають вирішальне значення в історичних дослідженнях, оскільки, перш ніж визначити, які матеріали залучати до дискусії, варто окреслити межі предмету»⁴⁶.

Як робоче пропонуємо таке визначення:

⁴⁴ Юрій М.Ф. Соціологія культури : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2006. С. 125.

⁴⁵ Васильєв Є.М. Сучасна драматургія: жанрові трансформації, модифікації, новації : монографія. Луцьк : ПДВ «Твердиня», 2017. С. 12.

⁴⁶ Брокетт О.Г., Гілді Ф.Г. Історія театру / пер. з англ.: Т. Дитина, Н. Козак, Г. Лелів, Г. Сташків. 10-те вид. Львів : Літопис, 2014. С. 122.

Культурологічний інтертекст – система внутрішньотекстових елементів, наділена інтертекстуальними властивостями, акценти всередині якої мають таку формозмістову специфіку:

1) алюзивні формати домінують над власне текстовими запозиченнями;

2) алюзії ширші, ніж діалогічна форма епох/культур/стилів/жанрів/письменників/текстів;

3) обов'язкові проекції на сучасні культурні, риторичні, буттєві коди;

4) нагнітання хрестоматійних або прецедентних, широко взнаваних «знаків» і «кодів»;

5) стислі, компактні «сигнали» прецедентних текстів;

6) так чи інакше актуалізований образ автора;

7) мікс прецедентних текстів;

8) головний персонаж – медіатор між культурами, текстами, аксіологічними моделями, відповідно, він наділений рисами переходовості;

9) акцентація риторичних фігур і риторичного поетичного синтаксису;

10) автоінтертекст власного біографічного досвіду як семіотичного «перепрочитання» еталонних культурних авторитетів;

11) спосіб створення мотивного комплексу тяжіє до певної жанрової матриці;

12) новий жанр розвивається як інтертекстуальне переосмислення ретроспективної жанрової проекції.

Ще І. Фізер пропонував трактувати літературні явища «з перспективи синтетичного поєднання їхньої текстуальної наявності та їхнього понятійного осмислення»⁴⁷. Отже, запровадження категорії «культурологічний інтертекст» щодо драматургічних практик уможливило конкретизацію смислових і формальних прийомів, які слугують типовим базовим арсеналом сучасних драматургів в естетичній роботі з попередніми культурними кодами.

ВИСНОВКИ

Сучасні літературознавчі розвідки, присвячені феномену інтертекстуальності, коливаються між вузьким («чужі» тексти, так чи інакше присутні у структурі твору) та широким (уся культура як інтертекст) її розумінням. Будь-який вихід за межі тексту є однозначно

⁴⁷ Фізер І. Філософія літератури / за наук. ред. В. Моренця. Київ : НаУКМА ; Аграр Медіа Груп, 2012. С. 162.

комунікативною ситуацією і може бути потрактований як діалог текстів, письменників, культур, епох.

До формальних параметрів інтертексту сучасної української драматургії можна зарахувати тип героя, особливості культурного діалогізму, редукцію та міксування прецедентних текстів, арсенал їх «сигналів» і «знаків». Інтертекстуальні стратегії активно працюють у сучасній українській драмі та оприявнюються не лише в її текстах, а й у дослідженнях її специфіки, видавничих проєктах, театральних виставах.

Оскільки українська культура і література формувалися на межах/кордонах аксіологій, міфологій, релігій, мов, то покордонний, інтертекстуальний характер закладено в їх ядро. Інтертекст у таких культурах, по суті, наділений колосальним культурологічним потенціалом. Запропонована категорія «культурологічний інтертекст» ураховує преференцію широкої алюзивності над цитуванням, осучаснення кодів, надлишковість знаків, міксованість прецедентних текстів, концентрованість їх сигналів, переходовість, медіативність головного персонажа, інтертекстуальні кліше мотивів, жанрів, риторичного інструментарію, автобіографізм.

З огляду на цю категорію, і сучасна українська драматургія загалом, і біографічна драма зокрема розглядаються як перспективний матеріал для літературознавчих аналізів й узагальнень. Заради створення цілісної панорами культурологічного інтертексту сучасної української драматургії варто проаналізувати доробки різних авторів, і цикл «П'єси про великих» Валерія Герасимчука, яким утверджено «біографістику довіри», може розглядатися як багатий матеріал, що започаткує таку панораму.

АНОТАЦІЯ

У статті запропоновано й обґрунтовано літературознавчу категорію «культурологічний інтертекст», за допомогою якої можна аналізувати складні інтертекстуальні художні явища. Зазначено, що це система внутрішньотекстових елементів з інтертекстуальними рисами та певною специфікою форми й змісту. У межах цієї системи алюзивні формати домінують над власне текстовими запозиченнями. Алюзії є широкими. Обов'язковими є проєкції на сучасні культурні коди. Збільшуються хрестоматійні або прецедентні, широко відомі «знаки» й «коди». Головний персонаж виступає між культурами, текстами. Спостерігається мікс прецедентних текстів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астрахан Н.І. Моделювання в літературознавстві: аналіз художнього тексту та інтерпретація літературного твору : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.01.06 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ, 2015. 40 с.
2. Базанов В.В. Технология сцены : монография. Москва : Импульс-свет, 2005. 408 с.
3. Бальме К. Вступ до театрознавства. Львів : ВНТЛ-Класика, 2008. 269 с.
4. Біловус Л.І. Інтертекстуальність як модус новаторства (на матеріалі творчості І. Світличного та В. Стуса) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Тернопіл. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2003. 172 с.
5. Брокетт О.Г., Гілді Ф.Г. Історія театру / пер. з англ. : Т. Дитина, Н. Козак, Г. Лелів, Г. Сташків. 10-те вид. Львів : Літопис, 2014. 730 с.
6. Васильєв Є.М. Сучасна драматургія: жанрові трансформації, модифікації, новації : монографія. Луцьк : ПДВ «Гвердиня», 2017. 532 с.
7. Гатальська С.М. Філософія культури : підручник. Київ : Либідь, 2005. 328 с.
8. Гусев В.А. Литература в ситуации переходности : монография. Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 2007. 276 с.
9. Дзик Р.А. Письменник як інтертекстуальна парадигма (досвід французької рецепції Ф.М. Достоевського) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2012. 20 с.
10. Динниченко Т.А. Типологія форм інтертекстуальності у французькій модерністській прозі (на матеріалі творів Андре Жіда) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ, 2016. 203 с.
11. Зайцева И. «Коммуникативные перипетии» современных драматургических героев. *Південний архів. Філологічні науки* : збірник наукових праць. Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. Вип. XXVIII. С. 37–41.
12. Ільків А.В. Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини XIX – початку XX століть. Івано-Франківськ : Фоліант, 2016. 372 с.
13. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность : монография. 7-е изд. Москва : Изд-во ЛКИ, 2010. 264 с.
14. Ковпик С. Основні складові поетики української драматургії першої половини XIX століття : монографія. Кривий ріг : Видавничий дім, 2011. 425 с.

15. Компаньон А. Демон теории : монографія / пер. с фр. С. Зенкина. Москва : Издательство им. Сабашниковых, 2001. 336 с.

16. Корнієнко Н.М. Запрошення до Хаосу. Театр (художня культура) і синергетика. Спроба нелінійності / Нац. центр театр. мистец. ім. Леся Курбаса. Київ, 2008. 246 с.

17. Матковська Г.О. Інтертекстуальність як категорія тексту. URL: http://www.kamts1.kpi.ua/sites/default/files/files/04_%20Matkovska_intertextuality.pdf.

18. Мегела І.П. Ейдоси літературознавчого дискурсу. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. 448 с.

19. Негодяєва С.А. Інтертекстуальні параметри в літературознавчому дискурсі. *Актуальні проблеми слов'янської філології* : міжвуз. збірник наукових статей / відп. ред. В.А. Зарва. Київ : Освіта України, 2008. Вип. XVI : Лінгвістика і літературознавство. С. 299–304.

20. Нечаєва Н.В. Інтертекстуальність як стильова домінанта інтелектуальної прози В. Домонтовича. URL : <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/3013/2/Nechaeva.pdf>.

21. Петровская С.С. Параметры интертекстуальности в филологическом анализе текста. *Актуальні проблеми слов'янської філології* : міжвуз. збірник наукових статей / відп. ред. В.А. Зарва. Київ : Освіта України, 2008. Вип. XVI : Лінгвістика і літературознавство. С. 304–313.

22. Поліщук Я. Трансгресії колективної та індивідуальної пам'яті (на матеріалі сучасної української романістики). *Українські трансгресії ХХ–ХХІ століття: Звільнити майбутнє від минулого? Звільнити минуле від майбутнього?*: Культура – Історія – Політика / наук. ред. І вступ Агнешки Матусяк. Вроцлав ; Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 211–227.

23. Просалова В.А. Інтермедіальні аспекти новітньої української літератури : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2015. 154 с.

24. Роздольський М. Теорія драматичного мистецтва. *Нариси з поезики: Теоретико-літературні та історико-культурні виміри (Маловідомі праці з українського літературознавства Михайла Роздольського, Святослава Гординського, Володимира Державина)* / упоряд., літ. ред. С. Хороб ; передм. С. Хороб, С. Луцак. Івано-Франківськ : Видавець Третяк І.Я., 2008. С. 9–77.

25. Сінченко О.Д. Комунікативні стратегії в теорії літератури: автор, текст, читач : навчальний посібник. Київ : Логос, 2015. 170 с.

26. Фізер І. Філософія літератури / за наук. ред. В. Моренця. Київ : НаУКМА ; Аграр Медіа Груп, 2012. 217 с.

27. Фока М.В. Поетика підтексту в літературно-художніх системах Сходу і Заходу : монографія. Кропивницький : ММП «Антураж А», 2018. 544 с.

28. Червінська О.В. Аргументи форми : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. 284 с.

29. Шаповал М. Система координат: типологія міжтекстової взаємодії та маркери інтертекстуальності. *Вісник Львівського університету*. URL : <http://litmisto.org.ua/?p=18967>.

30. Шистовська А. Поняття інтертекстуальності та підходи до нього. *Проблеми сучасного літературознавства*. 2017. № 24. URL: <http://psl.onu.edu.ua/index.php/main/article/view/277>.

31. Юрій М.Ф. Соціологія культури : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2006. 302 с.

Information about the authors:

Kaspich H. H.,

Candidate of Philological Sciences,

Lecturer of Ukrainian Language and Literature

at the Humanities and Social Sciences Sub Department

Separated Structural Subdivision “Professional College of Technology and

Industry of Vinnytsia National Agrarian University”

8, Yunosti avenue, Vinnystia, 21000, Ukraine

Poliarush N. S.,

Candidate of Philology Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Literature

Vinnytsia Mykhailo Kotsuibynskiy State Pedagogical University

32, Ostrozhskogo str., Vinnystia, 21001, Ukraine